

ВЛАСНІСТЬ НА ЗЕМЛЮ – ЯКОЮ ЇЇ БУТИ?

К. О. Маца, кандидат філософських наук

*«Земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Право власності на землю гарантується»
(Конституція України, стаття 14 [1, с. 7])*

За розмірами території (603,7 тис. км²) Україна серед країн Європи посідає друге місце. Площа її орних земель на 01.01.2008 р. становила 32,47 млн га. Це найбільший орний клин порівняно з країнами Західної Європи. За оцінкою ООН, українські чорноземи (1/3 світових чорноземів) здатні прогодувати 300 млн чол. Як розпорядитися цим величезним багатством і як його зберегти? Кардинальним питанням в справі землекористування і збереження земельного фонду України є питання власності на землю (приватна чи суспільна). Відносно власності на землю і вільного ринку землі думки українських політиків, економістів, правознавців і безпосередньо аграріїв розійшлися (М. Федоров, В. Масель-Веселяк, П. Ставблук, В. Андрійчук, О. Скидан, О. Павлов, В. Клюй, В. Ярмоленко, Д. Моторний та ін.). Не змогла остаточно виробити свою законодавчу позицію і Верховна Рада, а тому прод

За розмірами території (603,7 тис. км²) Україна серед країн Європи посідає друге місце. Площа її орних земель на 01.01.2008 р. становила 32,47 млн га. Це найбільший орний клин порівняно з країнами Західної Європи. За оцінкою ООН, українські чорноземи (1/3 світових чорноземів) здатні прогодувати 300 млн чол. Як розпорядитися цим величезним багатством і як його зберегти? Кардинальним питанням в справі землекористування і збереження земельного фонду України є питання власності на землю (приватна чи суспільна). Відносно власності на землю і вільного ринку землі думки українських політиків, економістів, правознавців і безпосередньо аграріїв розійшлися (М. Федоров, В. Масель-Веселяк, П. Ставб-

лук, В. Андрійчук, О. Скидан, О. Павлов, В. Клюй, В. Ярмоленко, Д. Моторний та ін.). Не змогла остаточно виробити свою законодавчу позицію і Верховна Рада, а тому продовжила мораторій на продаж сільськогосподарських земель до 2012 р. Ціна помилки при вирішенні цієї проблеми занадто висока.

Звідки беруться помилки? Чому економічні та соціальні реформи, такі, здавалось, необхідні, виявляються у нас малоефективними, а часом породжують проблеми, які набагато серйозніші від тих проблем, заради яких розпочаті реформи. Справді, в 1990 р. вартість виробленої сільськогосподарської продукції в Україні у порівняльних цінах 2005 р. становила 145,9 млрд грн, у 2008 р. – 103,97 млрд грн (скорочення в 1,4 рази). За цей період виробництво м'яса скоротилося в 2,3 рази, молока – в 2 рази, цукру – більше ніж у 3 рази, поголів'я ВРХ – в 4,8 рази, свиней – в 3 рази, овець і кіз – в 4,9 рази. Якщо продовжити цей перелік, то поневолі виникає питання: чи надбання вітчизняного сільського господарства, дякуючи реформам, за вісімнадцять років варті його втратам за цей період? Чому ж у нас так невтішно виходить?

Аналіз ходу та результатів реформ дозволяє виділити дві групи факторів, що негативно впливали та впливають на хід наших реформ: 1) невисока наукова обґрунтованість наших перетворень; 2) традиційне нерозуміння діалектики процесу розвитку. Першим до ряду цих факторів ми відносимо нашу пристрасть будувати «нове» на руїнах «старого», яке слід знищити. Так було в 1917 р. і так, нічому не навчившись, ми зробили через 74 роки. Сло-

во «розвиток» означає «прирощення». «Нове» виникає не в результаті знищення «старого», а на основі «витікання» (еманації) «нового» зі «старого». При цьому «старе» не зникає, воно занурюється в глибину сутності, втрачаючи лише свою очевидність.

Швейцарія, Норвегія, Швеція, Данія, Бельгія та інші країни Європи та світу досягли економічного розквіту та створили ефективну систему соціального захисту громадян не в результаті революційних, бойових дій і не в результаті стрімких радикальних перетворень, а шляхом клопіткого нарощування економічного та соціального потенціалу.

Ми постійно перебуваємо в тенетах лінійної залежності, а тому абсолютизуємо будь-який «ізм» – феодалізм, капіталізм, соціалізм. Нам здавалося і здається, що досить встановити соціалізм або капіталізм і все автоматично устаткується відповідним чином. Складним для сприйняття залишається постулат: соціальний устрій і влада, в кінці кінців, будуть такими, в чіях руках вони знаходяться – в розумних і добрих чи нерозумних і підступних. Людський фактор у суспільних процесах – фактор вирішальний.

Однією з наших пристрастей є те, що, посилаючись на «здається» і «хочеться», зруйнувавши «старе», ми завмираємо в очікуванні чуда. То хіба це не жахливе невігластво?! «Ніщо не визиває більшого жаху, ніж невігластво в дії», – писав Гете. Де точні і глибокі розрахунки наших перетворень? Хто їх робив, і чому вони не виправдались?! М. К. Реріх мав рацію: *«Не руйнуй храм, якщо не можеш поставити на його місці новий»*. Зауважимо: бачення і розуміння світу з побутових висот зовсім не співпадає з науковим його баченням. І якщо братися вдосконалювати світ на основі побутових уявлень про нього, то нічого доброго з цього не виходило і не вийде. *«Наукові істини завжди парадоксальні, якщо судити на основі повсякденного досвіду, що ловить лише оманливу видимість речей»* (К. Маркс).

На кінець, до ряду факторів, які ми аналізуємо, віднесемо «компанійщину». Нам здається, що істотні зміни в суспільстві приходять

через організацію відповідних компаній, за маніпуляцією великих мас людей. Ми так і не звернули увагу на те, що переваги капіталізму пов'язані з тим, що він перебудовується щоденно, щогодинно.

Про пошуки ідеальної форми власності. К. Маркс і Ф. Енгельс у своїх працях доводили, що найбільшим протиріччям капіталізму є протиріччя між суспільним характером виробництва та приватним характером присвоєння кінцевого продукту та що найбільшим злом капіталізму є приватна власність на засоби виробництва. Теоретики й ідеологи наших реформ брали до уваги той факт, що найбільш недосконалою формою власності є державна, найбільш досконалою – приватна. Наша громадськість, відверто кажучи, розгублена: якій же формі власності віддати перевагу – державній чи приватній.

Історично в світі склалося чотири основні форми власності – *приватна, колективна (групова), кооперативна (корпоративна), державна. П'ята форма власності – особиста (індивідуальна)* є похідною від вищих форм власності (колективної, корпоративної, державної) і визначає в них долю кожного із співвласників. Усі форми власності утворюють єдину ієрархію форм власності і жодна з них не має переваг над іншою. Кожна з форм власності виникла в певних історичних умовах і повинна була задовольнити ті вимоги, які визначалися існуючим соціально-економічним ладом. Так, перехід суспільства від рабовласництва до феодалізму означав розширення всіх свобод, у тому числі й виробничих. Феодальний селянин, на відміну від раба, одержував обмежене право власності на засоби виробництва. При переході до капіталізму право власності на засоби виробництва одержали всі члени суспільства, а також одержали право вибору свого виробничого статусу (господар, найманий робітник, службовець і т. д.). Форми власності – важливий каталізатор економічного та соціального розвитку суспільства. Справді, дякуючи приватній власності на засоби виробництва, капіталістичне суспільство одержало потужне джерело розвитку. Колективна, кооперативна та державна форми влас-

ності виникли на високих стадіях розвитку суспільного виробництва і були необхідні для диференційованого підходу у сфері земельної та майнової власності, для більш повної реалізації виробничого потенціалу суспільства.

В ієрархії форм власності вихідною є приватна власність. З неї починалася еволюція всіх форм власності класових суспільств. Приватна власність має дві форми: а) *безпосередню* або *явну*; б) *неявну*. Неявна форма приватної власності може бути лише засобом (формою) персоналізації колективної, кооперативної та державних форм власності, визначаючи долю співвласників. Неявна форма приватної власності, як було відзначено вище, одержала назву особистої або індивідуальної. Отже, всі форми власності утворюють єдину систему, ансамбль, що дає можливість варіювати форми власності залежно від політичних, виробничих і соціальних цілей суспільства. При цьому кожна з форм власності має свої механізми реалізації. Через те держава (суспільство) повинна не лише виголошувати форму власності, а й створювати і забезпечувати механізми її реалізації.

Державна власність – одна з вищих форм власності. Однією з вимог міжнародних фінансових інститутів при наданні фінансової допомоги Україні було роздержавлення і приватизація засобів виробництва.

Відповідно плановим перетворенням і цим вимогам в Україні була проведена земельна реформа. Якщо на початку 1992 р. весь земельний фонд України перебував у державній власності, то на початку 2008 р. питома вага державної власності в землекористуванні становила 48,9 %, приватної – 51 %, колективної – 0,1 %. Проїшов перерозподіл і сільськогосподарських земель – 2/3 їх передано у приватну власність громадянам і юридичним особам. Біля 7 млн громадян України отримали сертифікати на право на земельний пай, з них 90 % свій земельний пай приватизували. Але 5 млн селян (73 % власників сертифікатів і державних актів) на одержаній землі не працюють, вони передали земельні паї та земельні ділянки в оренду підприємцям і господарським формуванням [2, с. 7]. Вище ми довели, що

державна форма власності має повне право на існування. Крім того, при вирішенні питання роздержавлення слід враховувати тенденції, що притаманні розвитку світового співтовариства.

1. Порівняно з попередніми історичними епохами держава стає менш антагоністичним осередком. Міняється її головна функція: з апарату насильства одного класу над іншим держава стає верховним координатором, що завдяки компромісам призводить до злагоди всі соціальні й етнічні групи населення країни, враховуючи її політичні, релігійні та соціально-культурні особливості.

2. Хотілось би нам того чи не хотілось, але в «масовому суспільстві» (населення світу 6,7 млрд чол.) роль держави, роль її функцій буде безперервно зростати. Уже зараз роль державного регулювання – один з важливих факторів соціально-економічного розвитку країн, і ні одна держава в світі – ні США, ні Японія, ФРН, Великобританія, Франція і інші не обходяться без державного регулювання.

Але роль координатора і регулятора вимагає участі держави у земельній і майновій власності, оскільки реальну владу можна мати лише тоді, коли володієш засобами виробництва.

При цьому держава, як і людина може виконувати свої обов'язки бездоганно, посередньо і погано. Лише при умові бездоганного виконання своїх функцій держава може бути регулятором суспільних процесів, а державна власність може стати дійовим важелем її соціально-економічного розвитку.

Аграрні перетворення в колишніх соціалістичних країнах Західної Європи носять неоднозначний характер. В Румунії та Албанії переважає створення приватних сільськогосподарських господарств. В інших країнах створюються переважно підприємства спільного господарювання нового типу. Найбільшого поширення набули в усіх країнах *виробничі товариства з обмеженою відповідальністю*. У Східній Німеччині та Чехії нові сільськогосподарські кооперативи створюються на базі раніше існуючих зі зміною земельних, майнових та інших відносин. При цьому середній

розмір земельних угідь у кооперативах Східної Німеччини – 1480 га, в Чехії – 1587 га.

Мають свою особливості аграрні перетворення в Росії. Темпи роздержавлення, в тому числі й у сільському господарстві Росії, були занадто високими. *«Жодна країна в світі не починала так швидко здійснювати приватизацію державних підприємств, як Росія»* – такі висновки американських експертів. Але швидке паювання, ваучеризація, продаж купівля ваучерів в значній мірі дестабілізували стан сільського господарства Росії.

У західних капіталістичних країнах держава контролює земельні ринки, виробництво сільськогосподарської продукції, експорт та імпорт сільськогосподарської продукції. Державний контроль і регулювання дає можливість створити виробничу і управлінську ієрархію і забезпечити життєздатність сільського господарства і держави в цілому. В усіх країнах світу існує плюралізм форм власності на землю. Визнаючи успіх зарубіжних капіталістичних країн в розвитку сільськогосподарського виробництва, хотіли б зауважити: якими б вражаючими не були успіхи приватного капіталу, в світі продовжують жити ідеї суспільного добробуту: *«Якби все суспільство трудилось головним чином заради загального блага, а не заради особистої наживи, якби труд його визначала не хаотична комерційна боротьба, а науковий план, – яким би це було величезним полегшенням для моєї совісті і совісті інших людей»* (настоятель Кентербрійського собору у Великій Британії). Це слід враховувати нам, визначаючи близькі й далекі перспективи аграрних перетворень.

Земля – особливе багатство і власником його є весь народ. В одному з колишніх колгоспів свого часу був такий прецедент. Відбувалось земельне і майнове паювання. Все йшло за безконфліктним сценарієм до того часу, доки до контори не зайшов колишній житель села, робітник обласного центру.

– Шановні добродію, – звернувся він до присутніх, – два моїх діди під час колективізації здали до вашого колгоспу відповідно 12 і 8 десятин землі, пару коней, дві пари волів і сільськогосподарський реманент. То де доля мого

батька і моя доля землі і майна?

Питання ніяк не назвеш недоречним. І на нього слід відповісти не лише голові КСП, а й натхненникам вітчизняних аграрних перетворень.

Вирішивши відновити історичну і соціальну справедливість, ми виголосили принцип *«Земля повинна належати тим, хто на ній працює!»*. На перший погляд, начебто справедливо і щиро. Та розглянемо, наскільки цей принцип коректний і справедливий. Щодо коректності всі ми – робітники, селяни, службовці, живемо і працюємо на цій землі, отже вона належить всім нам, а ми – належимо їй. Якщо ми вирішили віддати землю лише тим, хто зараз працює на ній, не визначаючи земельного паю тих людей, яких в свій час змусили віддати землю в колгоспи, якщо ми не віддамо ці паї цим людям або їх нащадкам, ми вчинимо чергову історичну і соціальну несправедливість.

Але цим соціальна несправедливість виголошеного принципу не вичерпується. До 1992 р., до виголошення незалежності, всі землі в Україні були державними, тобто знаходилися в загальнонародній власності, а значить земля була власністю всіх громадян України – і селян, і городян. Незалежно від того, хто ти – селянин, робітник, службовець – в селі чи в місті, ти мав право власності на землю. Паювання сільськогосподарських земель відбулося лише між жителями села. Міське населення, що складає в Україні 31,6 млн чол. (68,4 %) позбавляється найбільшого багатства – землі. Права на землю позбавляється більшість населення країни на користь меншості – сільське населення в Україні складає 14,5 млн чол. (31,5 %). Через те паювання землі, яким почалась приватизація землі – акт соціально несправедливий, держава власноручно робить своїх громадян нерівними. *«Страшна не бідність, страшна нерівність»* – говорять китайці, що розуміються на мудрості життя. Страшна не лише для громадян, але і для самої держави. Крім того, паювання землі було і актом юридично неправомірним, бо питання власності на землю – це стратегічне питання і воно повинне вирішуватися за участю всього народу, через референдум.

Несправедливість паювання землі посилюється тим, що разом з паюванням землі ми паювали і природні ресурси, наділяючи ними селян і відлучаючи від них городян. І, нарешті, таким паюванням ми заздальгідь обділяємо ті покоління, що прийдуть на зміну нам.

Не одне покоління і не в одній країні боролось за те, щоб земля *стала загальнонародною власністю*. В свій час ми досягли свого. Нам би не втрачати це велике історичне і соціальне завоювання. Тому важко заперечувати В. Ярмоленку, який пише: «...земля – це власність всіх людей, що її населяють, тих, яких ще немає і які ще будуть. Через те ні одного цивілізованого способу присвоєння землі взагалі не існує...». Отже паювання, приватизація землі – не соціальна панацея. Це дійство не менш небезпечне, ніж колективізація. І тричі права Верховна Рада України, що не узаконила остаточно приватизацію і ринковий обіг сільськогосподарських земель. Помилка в цій справі занадто дорога. І нам слід продовжити вивчати це питання для того, щоб вільний ринок сільськогосподарських земель не став черговим засобом знедолення народу.

Чи вистачить у нас мудрості? Право власності на землю, як і право на іншу власність, зводиться до трьох повноважень: 1) користування; 2) володіння; 3) розпорядження.

Право *користування* – це можливість експлуатувати землю з метою одержання доходу.

Право *володіння* – це фактичне володіння землею, утримання її у власному володінні.

Право *розпорядження* – право, що дозволяє власнику на свій розсуд і в своїх інтересах проводити дії, що визначають долю землі.

Тільки разом ці три повноваження характеризують *юридичний зміст права власності на землю*.

Отже, щоб користуватися землею, не обов'язково володіти нею. Заслуговує на увагу думка Джона Стюарта Мілля¹: «*Держава*

може виступати в ролі єдиного землевласника, а землекористувачі мають бути орендарями, які отримують свої ділянки на засадах договору – безстрокового або на визначений термін» [3]. Оренда є найбільш прийнятною формою землекористування. Вона не вимагає зміни форм власності, реалізується у формі юридично необтяжливій, в умовах всіх типів сільськогосподарських підприємств. Саме оренда – найбільш поширена форма землекористування в розвинених країнах – США, Скандинавських країнах, Нідерландах, Ізраїлі, Японії, Південній Кореї, Китаю та ін.

У свій час 25 провідних вчених США звернулися до М. С. Горбачова з пропозицією не приватизувати землю. І справді, щоб перейти до ринкових відносин в сільському господарстві, необов'язково змінювати форму власності на землю – досить змінити виробничі відносини. Адже зміна форми власності на землю – дорога і обтяжлива.

Нам варто усвідомити ще одне: на шляху наших перетворень, у тому числі аграрних, зримо і незримо стоїть потужна перешкода – «*советофобія*». Але ця фобія – суспільна хвороба, яку необхідно пересилити. Вона спонукала нас до помилок: *признання переваги приватної власності на землю над державною; паювання землі* лише серед сільського населення; нерозуміння того, що до ринкових відносин можна перейти, не змінюючи форму власності на землю; недооцінка оренди як форми землекористування і ін. Ці помилки не стали фатальними і можуть бути виправлені. Хочеться зауважити прихильникам перетворення землі в товар: ідея ця дуже спокуслива, але не слід ігнорувати зарубіжний досвід. У високорозвинених країнах, зокрема в Європі, купівля-продаж землі становить не більше 2 % від руху земельної власності, оскільки там немає вільного земельного ринку і безконтрольних операцій з купівлею і продажем землі. Все це регулюється державою. До того ж, в умовах крайнього зубожіння селян і інших верст трудявого люду хто ж стане панувати на українському ринку землі? В пошуках відповіді на це питання слід проаналізувати ті процеси, що почалися у вітчизняному землекористуванні.

¹ Мілля Джон Стюарт (1806–1873) – англійський філософ, економіст і громадський діяч.

Так, ввійшла в дію і розширюється практика продажу права на оренду землі як окремим особам, так і агрофірмам. На цій основі виник агробізнес, коли фірми скуповують права на оренду землі по одній ціні, а перепродують ці права великим фірмам за багато більшу ціну. З кожним роком в сільськогосподарських підприємствах все більше працює найманих робітників, що є корінними жителями міст, а також іноземних громадян, які вербуються агробізнесом в зарубіжних країнах (переважно азіатських). Яким чином ці явища і таке землекористування зміцнює наш АПК і статус нашого селянина? Відповідати складно, але слід,

оскільки в нас ще є час запобігти новим помилкам і виправити допущені.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України. – Х., 2006. – 64 с.
2. Федоров В. В. Трансформація земельних відносин до ринкових умов / В. В. Федоров // Економіка АПК. – 2009. – № 3. – С. 4–18.
3. Сечуков В. Яка власність на землю потрібна Україні. / В. Сечуков, В. Семенюк // Економіка України. – 1997. – № 12. – С. 62–70.
4. Статистичний щорічник Україна за 2008. – К., 2009.

УДК 332.1:332.142.4

ПОДХОДЫ К ОПРЕДЕЛЕНИЮ РЕГИОНАЛЬНЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА

Е. А. Михуринская, кандидат экономических наук

В условиях глобализации мировой экономики усиливается роль региональных общественных систем, способных мобилизовать внутренние ресурсы, чтобы противодействовать внешним угрозам и обеспечить экономическую безопасность региона посредством использования человеческого капитала, адаптации технологий ресурсосбережения, развития современной инфраструктуры и создания благоприятного климата для стимулирования экономической активности населения и субъектов предпринимательской деятельности. Эти обстоятельства актуализируют необходимость теоретико-методологических исследований проблем регионального развития, решение которых предусматривает эффективное использование природно-ресурсного и экономического потенциалов территориального образования с целью формирования конкурентных преимуществ.

Основные подходы к определению сущности, роли и предпосылок формирова-

ния человеческого капитала региона представлены в научных трудах Л. И. Абалкина [1], Е. А. Гришновой [4], С. А. Дятлова [5], Р. И. Капелюшникова [6], М. М. Критского [8], Л. К. Семив [9]. Вместе с этим необходимо в дальнейшем развивать теоретические исследования региональных особенностей формирования человеческого капитала как основного ресурса социально-ориентированной экономики региона.

Цель статьи состоит в конкретизации теоретических подходов к определению региональных особенностей формирования и развития человеческого капитала в условиях социально-ориентированной экономики.

Результаты анализа теоретических подходов к классификации факторов, влияющих на формирование и развитие человеческого капитала региона, позволяют сделать вывод о том, что общие признаки, в соответствии с которыми осуществляется их систематизация, группируют факторы в зависимости от фаз